

ПРО ВЖИТОК ІМЕННИКІВ НА *-ННЯ* У ЗВ'ЯЗКУ З ДСТУ 3966-2000

© Степан Ярема, 2002

Критично проаналізовано подані в стандарті ДСТУ 3966-2000 правила вжитку віддієслівних іменників на *-ння* для позначення та відрізнення процесових понять. Показано, що ознаки для такого розрізнення за категоріями *об'єкт, суб'єкт, дія, наслідок, стан, величина* тощо недостатні, а само розрізнення морфологічними засобами часто невиконанне. До того ж така різноваріантність не має паралелей у світових мовах, що ускладнює укладання дво- і багатомовних термінологічних словників. У таких словниках одному іншомовному термінові має відповідати один український, по змозі найкоротший безсуфіксний або щонайбільше два синоніми. Там, де можлива двозначність, у тексті (описі, поясненні) вживають відповідні варіанти значень терміна. Як такі варіанти утворювати й коли їх уживати можна пояснити в передмові.

The presented in Ukrainian Standard ДСТУ 3966-2000 usage rules of verbal nouns ending in *-ння* to denote and discriminate the process concepts have been critically analyzed. It has been shown that for such discrimination the features such as *object, subject, action, result, quantity* etc. are insufficient and the differentiation through morphological means is often hardly realizable. Ukrainian terminological polyvariance has no analogues in world languages which heavily complicate the compiling of bilingual and multilingual dictionaries. In such dictionaries one foreign term is expected to correspond to one principal Ukrainian term, possibly short and suffixless, or at most to two synonyms. When ambiguity appears other appropriate variant should be used. It is advisable to explain in the preface how to form the necessary variants and when they can be used.

Два роки тому набрав чинності Державний стандарт України 3966-2000. “Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять”. В обов'язкових додатках Г і Д до нього суворо регламентовано “правила словотворення і слововживання, що відповідають структурі української мови”. Поява таких правил гостро актуальна і заслуговує на найвищу похвалу, оскільки наводить певний лад у цій недоопрацьованій царині. Проте, на мою гадку, правила не слід було підносити в ранг закону, а радше кваліфікувати їх як “методичні рекомендації”. Відразу скажу, що правила складені на належному науковому рівні, загалом принципівих застережень не викликають і, безсумнівно, принесуть користь не тільки укладачам стандартів, але й усій науково-технічній громаді.

Маючи на увазі тему цього розділу, зосередьмося на пп. Г 4.1 і Г 9.11 стандарту, в яких сказано:

“Якщо для позначення двох чи більше понять, що належать до одної або кількох систем понять, використовують ту саму словесну форму терміна, то виконують одну з таких дій:

Г.4.1 стандартизують для кожного з певних понять різні самостійні терміни, наприклад, дію позначають, як правило, віддієслівними іменниками з суфіксом *-ння*, утвореними від дієслів недоконаного виду: *ізолювання, класифікування, повертання, згинання, устатковування*, подію – віддієслівними іменниками з суфіксом *-ння*, утвореними від дієслів доконаного виду: *заізолювання, розкласифікування, повернення, зігнення, устаткування*, а об'єкти – відповідними однокореневими іменниками з іншими суфіксами або без них: *ізоляція, класифікація, поворот, згин, устаткування*; (...)

Г.9.11 (...) Іншомовні терміни треба пристосовувати до законів української мови. Зокрема, запозичаючи назву процесу, треба, насамперед, від іншомовного слова утворити українське дієслово недоконаного виду, а далі всі необхідні похідні слова, наприклад так, як відбулося з похідними від запозиченого слова *форма*: процес – *формувати, формування, сформувати, сформування*; наслідок – *формовання, формація* і т. д. Не можна стандартизувати іншомовні іменники на позначення дії, що закінчуються на *-ція, -інг, -мент* та ін., які не даватимуть змоги розрізняти поняття дії і події (недоконаного та доконаного процесу) і тим руйнуватимуть структуру української мови. Такими іменниками можна позначати інші поняття: наслідки дії, об'єкти, суб'єкти тощо, наприклад: процес – *публікування, сляб(ін)тування, сортування*; об'єкт – *публікація, сляб, слябінг, асортимент*."

Коли уважно прочитати ці вказівки, відразу впаде у вічі умовність терміну *об'єкт* (який же об'єкт – *згин*?). Межі між такими поняттями, як *подія, явище, стан, наслідок дії*, невиразні й допускають двозначне трактування. Звідси випливає ціла низка запитань. Що називати *дією*, а що *об'єктом* (чого? дослідження, опису, аналізу)? Судячи зі стандарту, його автори надають перевагу *дії*, яку позначають іменниками на *-ння*: *словоутворення*, а не *словотвір* (як писали О.Синявський, Л.Булаховський і навіть І.Білодід), *слововживання*, а не *слововжиток*, *запозичення* для запозиченого слова, а не *запозика* і т. д., наводнюючи ними українську мову.

Яка іронія долі! У 30-х роках мовознавця, борця за чистоту української мови С.Смеречинського саме через відкидання таких іменників звинуватили в націоналізмі [1] і знищили. Ще в 20 рр. В.Сімович [2] зауважив, що тепер надто часто, особливо в науковій мові, вживають спадкові зі старої книжної мови віддієслівні іменники на *-ння*. Тут позначився вплив російської, польської, а то й німецької мов, де їх дуже рясно. Ці іменники означають не тільки доконану й недоконану дію, але й наслідок і стан, а часто дають назву поняття чи речі. В цей же час вони, як стверджує багато дослідників (див., напр., [2–6]), не зовсім властиві українській мові. У словнику Б.Грінченка між віддієслівними іменниками задокументовано тільки 26% іменників на *-ння*, проти 57% безсуфіксних і 17% з іншими суфіксами. В українських народних казках, що їх зібрав І.Рудченко, на 209 сторінках іменники на *-ння* зустрічаються тільки 5 раз, а в П.Куліша ("Записки о Южной Руси") на 322 сторінках дослідженого тексту їх тільки сім і то в окремих випадках під виразно чужомовним впливом [6]. У народній мові іменники на *-ння* – зазвичай архаїзми, пов'язані з релігією (*благословення, покаєння, преображення, спасіння, хрещення, усення*), а також слова, запозичені з російської та польської мов (*жалування, палення, полювання*). Літературна мова відкинула вже багато таких іменників (приміром, *образовання* замінила *освітою*, *зібрання* – *зборами*), а чужі слова не українізує, утворюючи іменники на *-ння* (приміром, *емігрування* зам. *еміграція*). Мова від цих іменників неточна, оскільки вони мають омонімну форму в називному, знахідному та кличному відмінках однини і множини та ще й у родовому однини. Як приклад гіпертрофованого вживання іменників на *-ння* наведемо автентичну

фразу зі статті, що надійшла в журнал “Фізико-хімічна механіка матеріалів”: “Виведення рівняння рівнозначне знаходженню похідної в положенні рівноваги, тобто диференціюванню з наступним визначенням значення функції”. Звідси ясно, що треба старатися якомога прорідити таке нагромадження термінів на *-ння*, хоч звичайно зовсім обійтися без них неможливо.

Найперспективніші замітники віддієслівних іменників на *-ння* – безсуфіксні іменники, які не тільки властиві українській мові, але й чіткіші та коротші. Їх утворюють, відкидаючи від неозначеної форми дієслова суфікс *-ти*, а також *-ну-*, *-і-*, *-а-*, *-ува-*, *-ов-*, якщо вони є, наприклад, *видих(-а-ти)*. Іноді додається ще як родова ознака жіночого роду – закінчення *-а*: *вироб(-ов-ува-ти)а*. Бувають також деякі звукові зміни, приміром *напруж(-ува-ти)* – *напруга*. Ці іменники виражають назву dokonanoї (а не раз і недokonanoї) дії та її наслідку, а часом і назву поняття або речі: наприклад, *виріб* (принаймні в моєму відчутті) означає чинність *вироблювати* (*виробити*), а також її наслідок та назву речі. Тепер уже ніхто не в може розрізнити, і це констатують дослідники (див., напр., [6]), значення таких слів: *відколення* – *відкол*, *відпалення* – *відпал*, *напруження* – *напруга*, *стискання* – *стиск*, приписуючи першому тільки назву dokonanoї дії, а другому – її наслідку. Та й чи доцільне таке розрізнення в термінології, бо, напевно, крім ускладнень, воно не дасть ніякої чітко вираженої інформації, адже й в англійській, німецькій, російській, французькій та інших мовах обходяться без того.

Доконче треба було б увести в обіг як спеціальні терміни також зафіксовані в словнику [7] безсуфіксні іменники, уживані в художній літературі й побуті: *випроба* (рос. *испытание*), *гарт* (рос. *закалка*), *навантага*¹⁾ (рос. *нагрузка*), *облада*²⁾ (рос. *оборудование*), *охолода* (рос. *охлаждение*), *перевантага*³⁾ (рос. *перегрузка*) та ін.

Не обійдемося також, якщо хочемо створити повноцінну сучасну термінологію, без утвору згідно зі законами української мови новотворів: *зміць* [8] (*зміцнення*), *звуга* [8] (*звуження*), *обріб* чи *оброба* (*обробка*), *постава* (*постановка*) і т. п. При цій нагоді вкажу на дуже вдалі новотвори [8]: *тримальний* (рос. *несущий*), *тримкість* (рос. *несущая способность*). Однак, створюючи нові терміни, мусимо рахуватися з тим, що не всі вони приймуться з різних причин, між якими велику вагу має незвичність, брак нагальної потреби та авторитетних публікацій, у яких вони впроваджувалися б, а також випадковість. Можна назвати багато неологізмів, що виявилися нежиттєвими: *обвин* (*обвинувачення*), *оформ* (*оформлення*) і под. Усі названі причини вельми умовні (згадаймо, що в 1901 р. А.Кримський мусив відстоювати такі новотвори як *внутрішній*, *зовнішній*, *народний* [9]) і що сьогодні для одних здається неприйнятним, то завтра іншим здаватиметься закономірним. Можлива також заміна іменників на *-ння* іменниками з іншими суфіксами: *вжиток* (*вживання*), *волочба* (*волочіння*) і под., але всі вони малопродуктивні.

Невідомо, як треба згідно зі стандартом називати розділи окремих предметів, наприклад, технології матеріалів: *відпуск* чи *відпускання*, опору матеріалів: *розтяг* чи *розтягування*? А як бути з розділом механіки: *рух матеріальної точки*?

Та найголовніше, який ставити український відповідник одному англійському, російському чи взагалі іншомовному термінові. Уявлення про розмаїття таких можливих відповідників може дати багатий на різні відтінки, особливо на новотвори, словник

¹⁾ “Яка велика *навантага* випадає ... на душу людини” (О.Гончар).

²⁾ “Їдуть ... танки ... свіжого покову, свіжої *облади*” (М.Бажан).

³⁾ “Це мене коштувало великих *перевантаг*” (О.Гончар).

наукової і технічної мови [8]. Тут одному російському термінові відповідає множина зазвичай однокореневих слів, які позначають недоконану, доконану та багаторазову дію, стан, фізичну величину тощо. Наприклад, *напряженіе* (англ. *stress*) – (*недок.дія*) *пруження*; (*багатораз.дія*) *напружування*; (*док.дія*) *напруження*; (*стан*) *напряга*; (*величина*) *напружина*, *напруг*, *напруження*. Можна захоплюватися цим багатством засобів синтетичного словотвору і як наслідок – різних відтінків слів нашої мови. Проте в термінологічному словнику, особливо в багатомовному, таке різномайття створювало б гнітюче враження її недорозвиненості. Адже розвиненість мови не завжди і не тільки визначаються багатством форм. Уважаю, що до наукової мови слід вносити лише раціонально вибрані з усієї множини слів, а диференціювати значення треба в тексті (описі, поясненнях) і тільки тоді, де можлива двозначність, яку контекст усунути не може. Хто не зрозуміє, коли скажу “*тривалий відпал*” замість “*тривале відпалювання*”?

Далеко не завжди існують іменники, які відповідають усім відтінкам значень, що їх вимагає стандарт. Тоді доводиться або використовувати однакові слова для позначень різних понять, або конструювати дивні новотвори, використовуючи непродуктивні, рідковживані суфікси. А вони (новотвори) рідко коли життєздатні.

Намагаються (хоч би тільки на словах) дотримуватися вказівок стандарту укладачі серії тлумачних російсько-українсько-англійських словників, галузевого Термінологічного центру Українського нафтогазового комплексу. Проте в них не завжди вдається простежити мотиви, чому вибрано ту чи ту форму. Розгортаю навмання один із названих словників [10] і читаю: *активація* (*процес*), а повинно було б бути *активування*; *аналіз несправностей* (*процес дослідження*), а не *аналізування*; *вплив* (дія), а не *впливання*; *забезпечення* (*засоби, заходи*), а не *забезпека* і т.д.

На мою думку в термінологічному словнику одному іншомовному термінові має відповідати, як правило, один по змозі короткий і безсуфіксний український або щонайбільше два синоніми. Отже: *stress – Spannung – tension – напруженіе – напруга* (або, але не і, – *напруження*, щоб відрізнити від електричної напруги). Як утворювати та коли враховувати інші нюанси, можна було б пояснити в передмові.

1. Сабалдир Г.С. Проти буржуазного націоналізму і фальсифікації // *Мовознавство*. – 1934. – №1. – С.53–67.
2. Сімович В. На теми мови. – Прага; Берлін: Вид-во “Нова Україна”, 1924. – 46с.
3. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – К.: Книгоспілка, 1923. – 200 с.; Передрук. Краків; Львів: Українське вид-во, 1942. – 200 с.
4. Гладкий М. Наша газетна мова. – К.: Держ. вид-во України, 1928. – 176с.; Фотопередрук з післясловом О. Горбача. – Мюнхен: Український вільний університет, 1992.
5. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства. – Харків; Київ: Держ. вид-во України, 1930. – 162с.; Фотопередрук з післясловом О. Горбача. – Мюнхен: Український вільний університет, 1992.
6. Смеречинський С. Нариси з української синтакси у зв’язку з фразеологією та стилістикою. – Харків: ДВОУ “Радянська школа”, 1932. – 284с.; Фотопередрук з післясловом О. Горбача. – Мюнхен: Український вільний університет, 1990.
7. Словник української мови: В 11-и томах. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
8. Войналович О., Моргунок В. Російсько-український словник наукової і технічної мови (термінологія процесових понять). К.: Вирій, Сталкер, 1997. 256с.
9. *раїнська літературна мова? // Прапор марксизму*. – 1930. – №1. – С.51–64.
9. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 440с.
10. Російсько-українсько-англійський тлумачний словник із протикорозійного захисту газопроводів / За заг. ред. А. А. Рудніка // Харків: Вид. Української нафтогазової академії, 2000. – 606с.